

ЛЕГЕНЧЕНКО М. О.,

здобувач

*(Науково-дослідний інститут
приватного права та підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної
академії правових наук України)*

УДК 346.5

САМОЗАХИСТ ПРАВА КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

На підставі узагальнень наукових поглядів на самозахист в цілому у статті розкривається практика його застосування стосовно реалізації органами місцевого самоврядування та підприємствами-балансоутримувачами своїх повноважень щодо самозахисту права комунальної власності відповідних територіальних громад. Наводяться загальні ознаки самозахисту права комунальної власності та конкретні форми його прояву.

Ключові слова: самозахист права, комунальне майно, територіальні громади, притримання, обмеження, відмова, усунення.

На основани обобщения научных взглядов на самозащиту права в целом в статье исследуется практика его применения при реализации органами местного самоуправления и предприятиями-балансодержателями своих полномочий по самозащите права коммунальной собственности соответствующих территориальных общин. Приведены общие признаки самозащиты права коммунальной собственности и конкретные формы его проявления.

Ключевые слова: самозащита прав, коммунальное имущество, территориальные общины, удержание, ограничение, отказ, устранение.

The article is based on synthesis of scientific views on self-defense law in general. It explores application in implementation of local governments and enterprises-balanceholders activity of self-defense of municipal property. There are general signs of self-defense of municipal property and specific forms of its using investigated.

Key words: self-defense of legal right, communal property, territorial communities, retention, restriction, renunciation, elimination.

Вступ. Сьогодні право на самозахист господарського права не тільки вкрай обмежено реалізується на практиці, а й потребує глибокої розробки передусім в теорії. Самозахист в цілому розглядається як міжгалузевий інститут, норми якого закріплені в різних галузях права. Науковці виявляють [1, с. 35] особливості самозахисту у конституційному, цивільному, кримінальному, адміністративному, сімейному, трудовому і міжнародному праві, безпідставно оминаючи при цьому господарську сферу правовідносин.

До введення в дію сучасного Цивільного кодексу України поняття самозахисту не існувало в цивільному та господарському законодавстві зокрема та у загальній правовій доктрині в цілому. Визначення дефініції самозахисту відсутнє у Юридичній енциклопедії [3], як не оперує цим поняттям і сам Господарський кодекс. З огляду на реальну можливість ефективного застосування такої самостійної форми захисту права дослідження правової природи самозахисту набуває особливого значення. Тим більшого значення

такі питання набувають в аспекті розробки дієвих способів захисту права комунальної власності в процесі реалізації органами місцевого самоврядування своєї господарської компетенції.

Науковими розробками питань самозахисту прав у контексті його практичних форм реалізації займалися такі вчені, як: В.Д. Андрійцьо, О.В. Аушева, І.В. Болокан, І.В. Головань, І.О. Дзера, Р.О. Стефанчук. Але у працях даних науковців здебільшого досліджується питання самозахисту права цивільного, а питанням самозахисту господарського права приділено небагато уваги. Ще менш розробленим є теоретичне підґрунтя самозахисту права комунальної власності територіальних громад. Наведене зумовлює науковий та практичний інтерес до питання самозахисту права комунальної власності, в тому числі щодо конкретних форм його прояву.

Постановка завдання. Завданням цієї статті є узагальнення теоретичних поглядів на самозахист права в цілому та виокремлення конкретних способів його реалізації в аспекті застосування відповідними уповноваженими особами щодо комунального майна територіальних громад.

Результати дослідження. Так, відповідно до ч. 1 ст. 19 ЦК України особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Схожі положення закріплені у ч. 4 ст. 55 Конституції України. Отже, окрім загальної (юрисдикційна та неюрисдикційна) та спеціальної (в адміністративному порядку) форми захисту права окремо виділяють самозахист в якості самостійної форми, який визначають, як передбачені законом та договором дії уповноваженої особи, направлені на забезпечення недоторканності права, припинення порушення та ліквідацію наслідків такого порушення [4, с. 37].

Водночас за загальним правилом самозахистом не визнається проведення заходів щодо охорони свого майна, звернення до третіх осіб, які надають послуги з приводу забезпечення схоронності майна чи особи. Самозахистом є власне самостійне перешкоджання діяти будь-яким третім особам, які неправомірно посягають на права чи законні інтереси особи. Отже, заходи примусу включають у себе можливість уповноваженої особи використовувати дозволені законом засоби власного примусового впливу на правопорушника, здійснювати самозахист прав.

І.О. Дзера підкреслює, що юрисдикційний захист здійснюється судом чи іншим уповноваженим державою органом, а формою позаюрисдикційного захисту є самозахист, який пропонується розглядати лише як допоміжний. Дослідниця підкреслює, що основною умовою застосування самозахисту (як неюрисдикційного способу захисту права) є використання особою засобів протидії, які не заборонено законом, та які не суперечать моральним засадам суспільства [5, с. 157]. Аналогічної думки дотримується і Є.А. Лукашова [2, с. 96]. Слід погодитися із даними дослідницями, оскільки вони влучно відрізняють умови застосування самозахисту від його ознак.

Досліджуючи правову природу самозахисту (як права цивільного, так і господарського), не можна оминати увагою притаманні йому ознаки.

Так, самозахист будь-якого права (у тому числі комунального) застосовується не тільки у випадку прямого порушення такого права, а й у разі загрози його порушення, при наявності протиправних посягань. Господарський кодекс України прямо передбачає (п. 4 ч. 2 ст. 20) такий спосіб захисту, як припинення дій, що створюють загрозу порушення права (так званий прогібиторний позов). Прикладом реалізації такого способу захисту в контексті самоврядного застосування є самостійне усунення перешкод у користуванні комунальним майном – наприклад, розпечатування дверей самовільно покинутого недобросовісним орендарем приміщення або взяття під охорону безхазяйного об'єкта.

У зв'язку з цим О.В. Аушевою наголошується, що оскільки передумовою реалізації способів самозахисту, як правило, є не фактичне порушення права, а посягання на нього, способи самозахисту реалізуються в межах регулятивних правовідносин. Якщо ж в процесі їх реалізації кінцева мета самозахисту не досягається (наприклад, вимога суб'єкта госпо-

дарювання про відміну акту, що суперечить закону, ігнорується органом державної влади), самозахист пересікається з охоронними правовідносинами і поглинається ними в момент здійснення фактичного порушення права [6, с. 102]. На нашу думку, даний розподіл здійснено умовно, адже на практиці із порушенням права стикаються зазвичай без попереднього відчуття загрози його порушення і без завчасного посягання. За таких обставин самозахист слід віднести до безумовно охоронних правовідносин.

Важливо, що самозахист може застосуватися у разі порушення права не тільки особи, яка захищається, а також й іншої особи. Наведена ознака самозахисту тим більше актуальна саме в питаннях захисту права комунальної власності, адже специфіка такої форми власності полягає зокрема в тому, що як реальними, так і номінальними власниками є одні особи (територіальна громада та місцеві ради), а фактичні безпосередні дії щодо утримання, використання та володіння здійснюють інші особи – балансоутримувачі: комунальні підприємства, заклади та установи. За таких обставин відбувається безпосереднє порушення прав громади та органу місцевого самоврядування, але фактичні дії з самозахисту належного їм права здійснюють інші юридичні особи, що утримують таке майно на своєму балансі.

Зокрема, саме працівники комунальних підприємств беруть участь у разі опечатування комунального приміщення та унеможливлення доступу до нього третіх осіб. Як уже зазначалося у другому розділі, право на самозахист комунального майна може мати й приватна особа, у випадку, якщо виступає його користувачем на законній підставі (орендар, тимчасовий балансоутримувач, корпоративний власник).

Самозахист зазвичай здійснюється в односторонньому порядку, тобто, без звернення до компетентних органів, адже сама суть самозахисту полягає в його самоврядності та відсутності норми, що прямо передбачала ті чи інші дії. Разом із тим способи самозахисту не повинні бути заборонені законом та мають не суперечити моральним засадам суспільства.

Застосування самозахисту порушених прав відрізняється відсутністю будь-яких прямо встановлених законодавством норм, що регулюють такий захист безпосередньо. Адже не можна погодитись з тим, що право на захист виникає лише за умови, якщо законом передбачений його захист. На думку В.Д. Андрійця, закріплення права в законодавстві вже само по собі означає захист цього права з боку держави, оскільки саме це відрізняє права юридичні від прав соціальних та моральних; тому встановлення права на захист щодо кожного окремого права особи є недоцільним [7, с. 92].

Слід визнати, що законодавство не в змозі та й не повинно охопити чіткими приписами будь-які ситуації, в які життя може поставити особу (як приватну, так і публічну) в аспекті необхідності захисту її прав та інтересів. Характерною рисою самозахисту є можливість його застосування в диспозитивному порядку – згідно з правилом «можливо все те, що прямо не заборонено».

Звідси витікає і ще один принцип застосування самозахисту, згідно з яким способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Іншими словами, слід дотримуватися співрозмірності при визначенні характеру порушеного права із способом протидії, що застосовується, адже самозахист не може бути визнаний правомірним, якщо він очевидно явно не відповідає характеру порушення, а заподіяна шкода є більшою, ніж відвернена [1, с. 35].

Загальною рисою способів захисту є його активна складова, оскільки самозахист реалізується лише у формі дії. Як зазначає І.О. Дзера, основною характерною ознакою самозахисту є те, що суб'єкт цивільного права захищає себе власними діями, без звернення до суду або іншого органу, який здійснює захист цивільного права [5, с. 152]. Аналогічної думки дотримується і С.О. Волков [11, с. 51], К.О. Гориславський та В.В. Конопльов [12, с. 19].

Вагомою ознакою самозахисту права є гарантування можливості майбутнього оскарження таких дій в рамках загальних юрисдикційних форм захисту [8, с. 23].

Способи самозахисту в залежності від сфери поширення поділяються на такі, що застосовуються у договірних зобов'язаннях (наприклад, оперативні санкції), та такі, що засто-

совуються у недоговірних зобов'язаннях (наприклад, у правовідносинах щодо відумерлої спадщини або безхазяйного майна).

Позитивною рисою застосування саме самозахисту господарських прав (зокрема права комунальної власності на майнове надбання відповідної адміністративно-територіальної одиниці) є швидкість та ефективність таких дій.

Теоретичні розробки поняття самозахисту обов'язково пересікаються із темою його співвідношення із загальновизнаними правилами заподіяння шкоди дозволеними діями, що вчиняються особою в стані крайньої необхідності та необхідної оборони, але визначення співрозмірності цих категорій спричинить заглиблення у іншу сферу, що не кореспондується із обраним напрямком даної статті.

Досліджуючи питання застосування самозахисту права саме стосовно господарських правовідносин із використання комунальної власності, слід зазначити на наступних конкретних проявах такого захисту.

І.О. Дзера пропонує розглядати вчинення деяких по суті оперативно-господарських санкцій, як самозахист. Так, дослідниця акцентує, що самозахист може вчинятися діями щодо правопорушника оперативного характеру (наприклад, шляхом відмови від передачі покупцю оплаченого товару, від звільнення будівлі, яка підлягає зносу на підставі неправомірного, на думку власника рішення, відмови від участі у голосуванні на загальних зборах господарського товариства) [5, с. 146]. Аналогічної думки дотримується і В.Ю. Ярема [13].

Слушно погодитись із І.О. Дзерею щодо віднесення наведених дій саме до самозахисту, а не до оперативно-господарських санкцій, адже останні потребують свого попереднього зазначення у договорі (ч. 1 ст. 236 Господарського кодексу України), а значить без такого зазначення не можуть бути застосовані у належний спосіб. Вчинення таких дій, як, наприклад, відмова від наступного виконання договору, в такому випадку є проявом саме самозахисту порушеного господарського права (на належне виконання зобов'язання – ст. 195 Господарського кодексу України), адже здійснюється без належної договірної підстави.

Допустимим також слід визнати такий прояв самозахисту права комунальної власності, як відмову від участі в цілому (а не у самому голосуванні зокрема) на засіданні загальних зборів господарського товариства, в якому є частка комунальної власності (зазвичай за рахунок внеску об'єкта нерухомості до статутного капіталу). За таких обставин у разі недостатності кворуму збори видадуться неправомочними, що перешкодить прийняттю рішення на шкоду комунальним інтересам (при цьому про намір прийняття такого рішення відповідні органи місцевого самоврядування знатимуть заздалегідь з розісланого учасникам порядку денного).

І.В. Болокан в свою чергу зазначає, що такі засоби захисту як розірвання договору та одностороння відмова від договору повинні бути найменш використовуваними в підприємницькій практиці, оскільки їх застосування свідчить про відсутність довіри до контрагента [9, с. 68]. При цьому, на наш погляд, дискусійним є питання належності таких способів захисту як розірвання та відмова від договору саме до самозахисту, адже такі дії здебільшого мають розглядатися як прямо встановлені законом (ч. 2 ст. 651, ч. 1 ст. 782 ЦК України) наслідки за невиконання договору та оперативно-господарські санкції (ч. 1 ст. 236 ГК України).

О.В. Аушевою обґрунтовано доцільність законодавчого закріплення самозахисту прав суб'єктів господарської діяльності від порушень органами державної влади та запропоновано такі способи такого захисту, як: невиконання незаконних вимог органів державної влади чи їх посадових осіб, а також здійснення дій щодо припинення порушень права чи запобігання загрози такого порушення [6, с. 101]. Але невиконання законних вимог органів державної влади має наслідком встановлену законом щонайменше адміністративну відповідальність, а тому застосування такого способу самозахисту, як непідкорення вимогам державних органів, є некоректним. Правильним в такому випадку буде негайне оскарження відповідного рішення (чи дії) державного органу до суду (із одночасним зупиненням його чинності), що свідчитиме про пряме застосування судової форми захисту (а не самозахисту).

Разом з тим, застосування інших форм захисту жодним чином не повинно виключати можливість застосування самозахисту. Питання одночасного поєднання юрисдикційної та

неюрисдикційної форм захисту при захисті порушеного господарського права потребує подальшої глибокої розробки.

У науковій літературі пропонується розглядати як спосіб самозахисту прав суб'єктів господарювання від порушень органами державної влади також такі способи, як вимога припинити дії, які порушують право або створюють загрозу його порушення, та невиконання незаконних вимог органів державної влади [6, с. 104].

Важко погодитися із такою позицією, адже вимога припинити дії, які порушують право, зазвичай здійснюється у формі письмової заяви або скарги, що подається до самого порушника, або до уповноважених державних органів, що свідчить про належність вказаних дій до юрисдикційної (адміністративної) форми захисту; а невиконання незаконних вимог органів влади – по-перше, є бездіяльністю, а тому не відповідає такій ознаці самозахисту, згідно з якою самозахистом визнаються саме дії, а по-друге, є по суті неприйнятним, адже ухилення від виконання вимог державних органів є правопорушенням, доки незаконність такої вимоги не буде встановлена (судом чи вищестоящим органом).

Як конкретні способи самозахисту також пропонується розглядати примусове обмеження можливостей третіх осіб використовувати майно, належне власнику, як то огороження земельної ділянки в питаннях її неправомірного використання; обмеження надання комунальних послуг наймачу, який використовує приміщення не за призначенням; відмови від договору купівлі-продажу у разі несплати повної суми [5, с. 161].

Врешті І.О. Дзера пропонує розглядати інститут притримання, як один із проявів самозахисту [5, с. 162]. Автором вже зверталась увага на такий спосіб забезпечення виконання зобов'язань для спонукання недобросовісного орендаря погасити існуючу заборгованість з оренди комунального майна [10, С.107–117].

Так, у разі припинення дії договору оренди, та наявності заборгованості з орендної плати значно результативнішим та більш ефективним у порівнянні із тривалим та витратним судовим (а в послідуєчому – і виконавчим) провадженням представляється застосування орендодавцем притримання (параграф 7 глави 49 ЦК України) речей орендаря, які знаходяться в орендованому приміщенні, з метою стимулювання боржника погасити заборгованість, або прямо звернути кредиторські вимоги та таке майно.

Право на притримання виникає в кредитора з моменту прострочення виконання зобов'язання хоча б на один день. Відповідно, наступного дня після припинення договору, орендодавець силами підприємства-балансоутримувача об'єкта нерухомості вправі зачинити вхід у приміщення та унеможливити доступ до об'єкта недобросовісного орендаря. У випадку ж наявності іншого орендаря, який бажає орендувати приміщення, речі можуть бути переміщені у інше безпечне місце або безпосередньо реалізовані з метою отримання живих коштів на погашення існуючої заборгованості.

Наведений шлях вирішення проблеми з тотального непогашення заборгованості з орендної плати по припинених договорах оренди навіть за умови наявності позитивного судового рішення (з огляду на зволікання виконавчої службою при реальному виконанні) шляхом застосування притримання речей боржника дозволить органам місцевого самоврядування, що виступають орендодавцями комунального майна, ефективно забезпечити власні кредиторські вимоги та наповнити місцеві бюджети живими коштами в обхід бюрократичних процедур судового та виконавчого провадження.

Висновки. Застосування самозахисту порушених прав відрізняється відсутністю будь-яких прямо встановлених законодавством норм, що регулюють такий захист безпосередньо.

Характерною рисою самозахисту є можливість його застосування в диспозитивному порядку – згідно з правилом «можливо все те, що прямо не заборонено». Самозахист реалізується лише у формі дії. Змістом самозахисту є те, що суб'єкт права захищає себе власними діями, без звернення до суду або іншого органу, який здійснює захист цивільних та господарських прав. Позитивною рисою застосування саме самозахисту господарських прав є швидкість, ефективність та економічність таких дій. Самозахист будь-якого права (у

тому числі комунального) застосовується не тільки у випадку порушення такого права, а й у разі загрози його порушення.

Суб'єктом застосування самозахисту комунального майна можуть виступати не тільки виконавчі органи місцевого самоврядування та комунальні підприємства й заклади-балансоутримувачі, а й приватні користувачі комунального майна (орендарі).

Конкретними способами самозахисту комунального майна, які можуть застосовуватися на практиці, можуть бути такі, як то взяття під охорону безхазяйного об'єкта; обмеження надання комунальних послуг наймачу, який використовує приміщення в порушення умов орендної угоди (не за призначенням, із наявністю заборгованості, без належного страхування майна); розпечатування дверей самовільно покинутого недобросовісним орендарем приміщення; відмова від участі в засіданні загальних зборів господарського товариства, в якому є частка комунальної власності; застосування орендодавцем притримання речей орендаря, які знаходяться в орендованому приміщенні, з метою стимулювання боржника погасити заборгованість, або прямо звернути кредиторські вимоги та таке майно.

Наведеним не висчерпується практичне значення теоретичних питань поняття самозахисту права комунальної власності, а ґрунтовне дослідження конкретних його проявів дозволить органам місцевого самоврядування та підприємствам-балансоутримувачам швидко та ефективно захистити законні права та інтереси територіальних громад.

Список використаних джерел:

1. Параниця С.П. Самозахист як самостійне суб'єктивне право особи. – Часопис Київського університету права. – 2011/2. – 35 с.
2. Общая теория прав человека / (рук. авт. колл. и отв. ред. Е.А. Лукашова). – М.: НОРМА, 1996. – 96 с.
3. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін.. – К.: «Укр. енцикл.», 1998 – Т.5: П-С. – 2003. – 736 с.
4. Свердлык Г.А., Страунинг Э.Л. Защита и самозащита гражданских прав. Учебное пособие (Текст) / Г.А. Свердлык, Э.Л. Страунинг. – М. : Лекс-Книга, 2002. – 208 с.
5. Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – К., 2001.
6. Аушева О.В. Захист прав суб'єктів господарювання від порушень органами державної влади : Дис... канд. наук: 12.00.04 – 2007.
7. Андрійцьо В.Д. Примусове виконання обов'язку в натурі, як спосіб захисту цивільних прав. – Рукопис. Дис. ... канд. наук: 12.00.03 – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2004.
8. Самозахист цивільних прав як самостійна форма захисту. Г.А. Свердлик, Є.Л. Страунінг. Поняття і юридична природа самозахисту цивільних прав // Государство и право. – 1998. – № 5.
9. Болокан І.В. Зобов'язально-правові та спеціальні засоби захисту права власності в підприємницькій діяльності. – Рукопис. Дис. ... канд. наук 12.00.03 – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2008.
10. Легенченко М.О. Практичні аспекти оренди комунального майна : науково-практичний посібник / М.О. Легенченко. – Київ, 2012. – 216 с.
11. Волков С.А. Конституционные средства охраны и защиты прав и свобод человека и гражданина: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.02 / Волков С.О. – Ростов на Дону, 1999. – 51 с.
12. Гориславський К.О. Право на самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань: монографія / К.О. Гориславський, В.В. Конопльов. – Сімферополь: ВАТ «Сімферопольська міська друкарня» (СГТ), 2007. – 19 с.
13. Ярема Ю.В. Самозахист у системі захисту прав суб'єктів господарської діяльності. / ПВНЗ «Європейський університет». – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/index.php/uk/legal-and-political-science-411/commercial-labor-land-law-civil-and-administrative-law-411/11023-411-1030>.

